

Павло Тодосенко

Надія Кибальчич

Павло Тодосенко був з убогої селянської сім'ї. Батько був п'яниця, мати злодійка. Вона навіть сиділа в тюрмі за те, що вкрала у однієї молодиці сувій полотна. Якось таки впіймалася вона тоді на гарячому вчинку, а то все її ніколи не можна було накрити. Від неї нічого не можна було вберегти: ні городини, ні курей, ні крашанок, ні топлива, така вона була метка. Крадіжкою вона годувала себе, чоловіка та сина. Те, що заробляла поденщиною, чоловік пропивав, а п'яний бешкетував дома, на улиці чіплявся до людей і всім страшенно впікся.

На селі не любили Тодосенків, обминали їх і вважали найпослідущими. Людська неприхильність до старих перейшла і на малого. Люди теж не любили його і пильнували, щоб він не крутився близько біля їхнього добра, думаючи, що, напевне, синок у матінку вдався. Він те примічав і, боячись сорому та кари, ніколи нічого не займав. Часом інші діти залазили в чужі городи та сади ласувати, а він ніколи. Проте все-таки хлопця всі боялись і скося на його поглядали. Він чув, що він наче позначений чорним між іншими дітьми.

З самого малечку він був жвавий і дуже охочий погуляти в гурті, де йому хотілося ще й верховодити. Але від старших і діти навчилися не доймати йому віри та ним гордувати; вони чіплялися до його, дратували й били, вважаючи, що він не сміє, не має права робити з ними те ж саме: він же був "поганого кодла". Що іншим минало дурно, за те на його нападалися гуртом. Часто з ним не хотіли гуляти і відганяли його геть.

Він став мало виходити на вигін між діти і вигадував собі забавки дома. Все йому хотілося вигадати щось надзвичайне, щоб усі діти йому заздрили. Він усе щось стругав, складав, та нічого з того не виходило — нічим було перед ними хвалитись, і це йому було дуже прикро, та ще дужче сердився він від безсилля.

Далі він уже зовсім не виходив на вигін. Діти, забачивши його ще здалеку, вигукували йому всякі образливі прізвища, показували язика і не знаять чого лаялися.

На самоті його брала нудьга, аж плакати хотілося. Бачить, бувало, здалеку, як бавляться діти, і серце так і рветься туди, а знає, що коли піде, то дратуватимуть та штовхатимуть. Якби в його була сила, він бив би ті прокляті діти та й позачиняв у льох.

Цілими годинами сидів він, не ворущаючись, у якому-небудь захисному куточку і мріяв, що б він зробив дітям, коли б був дужий, а вони попалися йому до рук, та як би він сам розкошував та панував.

Коли ж бачив школярів, як вони йшли з книжками, то вони здавалися йому паненятами поміж іншими, нешколярами, що в школу не ходять і книжки не вміють читати. Школа йому здавалася недосяжним раєм.

А як він дізнався, що й йому можна стати школярем, то зробився мов несамопитий. Не хотів їсти, не боявся бійки, кричав, плакав, аж поки таки його мусили піддати до школи, таке дома він виробляв. Але школярі стали поводитись з ним так само, як діти

на вигоні. Спочатку, коли він вертався додому, йому завжди хотілось плакати, навіть був хотів покинути школу.

Та далі довідався, що школа — не вигін. На вигоні, який би Павло не був добрий, ніхто цього не примітить, бо там для всіх він однаково був злодійським та п'яницьким сином та й годі. Там нічим не можна було заробити кращого відношення, а в школі, добре вчившись, можна було визначитися серед інших.

Павло взявся вчитися весь день, а часом і вночі прокидався та пригадував, щоб уранці не забути. Учителька звернула увагу на його і прилюдно похвалила. Він зрозумів, що треба дбати про її прихильність, бо все залежить від неї. Він не тільки добре знав те, що вона загадувала вивчити, не тільки дуже гарно поводився в класі, але й усяк намагався догодити їй.

— Підлиза! — стали говорити товариші, бачачи, що він усе біля неї крутиться та солоденьким голосом говорить.

Але йому тепер було байдуже, що там вони, ті дурні хлопці, про його думають. Він їх ненавидів і хотів стати дужчим, щоб допікати їм.

Він почав доносити на товаришів, власне не на товаришів, а на ворогів, бо такими він їх уважав. Учительці першого разу принципіально не вподобався той донос. Але ж він сказав таке, що тоді їй корисно було знати, і вона з того доносу скористувалася. Таким чином, їй ніяк було осудити його.

Він удруге доніс, і на цей раз знову про те, що їй було корисно знати, і знову вона йому нічого не сказала. Так і повелося, що він усе доносив.

Учителька була городянка, багатенька панночка. Вона, щоб показати себе ідейною, пішла на село учителювати. На селі вона почувала себе самотньою, у школі з учнями не було їй приємно. Вони були їй якісь маленькі дикуни, яких вона майже не розуміла, так саме, як і вони її.

Павлові вона здавалася всевладною царицею, він намагався, в чому тільки можна, наслідувати її, ну, і звичайно, — в мові, Мова російська — була мова царівни, мова дужих, українська — мова проклятих хлопців, батьків, яких доводилося соромитись, селян, що були до його неприхильні.

Тепер він пробував більше в школі, ніж дома. Йому дома було недобре, нічого він там не любив — ні розбишакуватого батька, ні хитрої, підлесливої до чужих, злодійкуватої матері. Зранку він учився в школі, потім помагав наймичці — за це та йому давала їсти, що zostавалося; бігав у крамничку чи до пані попечительки з записками від панни вчительки. За це пані, а часом і вчителька, давали йому кілька копійок. Він беріг і ховав так, щоб ніхто не знав. Час від часу він виймав їх, лічив, і аж серце завмирало з утіхи, як він ними любувався.

Одного разу, коли пані попечителька була в школі, учителька показала їй на Павла і дуже похвалила його. Попечителька подарувала йому карбованця. Другого разу вона знову дала півкарбованця, а земський, що приїздив з нею, теж півкарбованця. Павлові це були величезні гроші. Він зрозумів, що гроші може мати тільки від панів, як годитиме їм.

Роки йшли. На всіх іспитах Павло був найкращим учнем. Учителька та пані говорили між собою, що йому треба б далі вчитися, і він це чув, але розумів, що це неможливо, бо він убогий. Одна йому дорога слалася — до наймитування. Як він про це все думав, йому аж у голові морочилося, як у людини, що зупинилася над безоднею.

Страшно було й думати, що він, найкращий школяр, муситиме піти у наймити, стати послідушим, як колись був між дітьми на вигоні... Як тяжко він працював, як заслужував, щоб піднятися вище, а тепер усе мало піти марно... А як радітимуть ті, яким він усяк дошкуляв, користуючись з прихильності учительки та пані, ті, якими він гордував, перед якими пишався.

Як він те собі уявляв, йому здавалося, що краще б умерти.

Але не раз спадало й те на думку, що вчителька та пані могли б його якось витягнути, навіть це для їх не було б важко, аби тільки схотіли. Вони могли б дати йому спроможність вивчитися на вчителя, а йому вчитель здавався великим паном, що чималу силу над людьми має.

Він, як вірна собака, дивився у вічі панам, і їм це було приємно. Нарешті він досяг свого. Коли скінчив школу, вчителька взялася готувати його на вчителя. Але тут вона пішла заміж, виїхала з села та й думати забула про вірного учня.

Павло почував себе так, мов його було вкинуто в яму. Нерозважна журба обгорнула його. Він не зважувався виходити з свого двору, бо йому здавалося, що всі дивляться на його і думають:

"А що, доліз до вчителя? Наймитуватимеш, як не пишний!"

Він став мов хворий. Їсти не міг, і все хотілося лежати, все лежати, заплющивши очі. Він усе й лежав на полу, не звертаючи уваги на батькові та материні докори, що не йде в найми.

Уже він почав думати, яку смерть собі вибрати: чи втопитись, чи повіситись. Але всього було страшно, і він ніяк не міг зважитись, хоч здавалося, що це йому не минеться.

Однієї безсонної ночі він надумав написати до пані, що в той час жила в одному з великих міст. Ранком він пішов до управителя, щоб той дав йому її адресу. Йшов і не дивився на людей, бо здавалося, що всі знають, куди й чого він іде, знають, що з того нічого не вийде. Він і сам не вірив, щоб з цього що вийшло, але коли топишся, то і за гілочку вхопишся.

Написав до пані. Іноді він був певний, що вона нічого не відпише, іноді здавалося, що з цього, може, й буде яка користь. Коли так здавалося, то навколо мов розвиднювалося. Відповідь прийшла, і незабаром. Пані писала, що він може приїхати до міста і оселитися в її брата, учителя гімназії, який підготує його до іспиту. Прислала й грошей на дорогу.

Павло кілька разів прочитав листа, своїм очам не доймав віри. Був такий щасливий, що скакав би з радощів, гукав би, якби не було сором. Він чепурненько згорнув лист, положив у кишеню і став думати про мандрівку. Хотілося їхати зараз, зараз, та не можна було. Треба було ще з волості бумагу взяти і справити собі одягу, бо в

мужичому не можна ж їхати до міста між пани.

Тепер йому придалися ті гроші, що він, назбиравши, беріг.

Як усе було готове, він рушив з села. Нічого і нікого не було йому шкода покидати, навпаки: наче на волю виривався з тюрми. В новому убранні він почував себе чудово — справжнім паничем, і вже йому і на станції, і в вагоні неприємно було сидіти з простими селянами. Це він їм виразно показував. Але й до панів не смів дуже признаватися. Поглядав на їх приязно, але мовчав, відчуваючи себе наче між двома берегами.

"Ну, та незабаром зовсім буду паном", — з утіхою думав він і ще кривіше поглядав на простий люд.

Приїхавши до міста, він оселився в учителя. Пани привітали Павла як "сина народу" і носилися з ним, показуючи його всім знайомим, та не так його, як своє добродійство.

У вчителя були куховарка та лакей. Через який час учитель побачив, що в його господі занадто багато людей, і одпровадив ланей. Якось так само собою вийшло, що обов'язки лакея перейшли до Павла. Перед знайомими він був учень, "син народу", на самоті — лакей.

Справжньому лакеєві треба було платити, а Павлові ні, та ще й навіть з ним можна було менше церемонитись, бо його ж держали з милості. Сам Павло ніяк не знав, що він таке, чи лакей, чи учень, і це відбивалося на його поведінці: він ніколи не знав, на яку ступити. Був дуже фамільярним лакеєм і дуже догідливим та підслесливим майбутнім учителем.

У вчителя було мало часу, щоб учити Павла. Він тільки загадував, що йому треба вивчити, та й годі. До читання той взагалі не мав охоти, раз воно не було навіщо-небудь потрібне. Кілька разів учитель порадив йому прочитати того чи іншого письменника. Павло виконував ці поради, як виконував усі його поради, але не міг зрозуміти, навіщо той казав таке читати і яка користь могла б бути з цього. Спитав в учителя.

— Хіба тобі не подобається читати такі чудові речі? — здивувався той.

— А що ж мені з них? — ще більше за його здивувався Павло.

— Який ти чудний! — зауважив учитель, і на тому скінчилося Павлове знайомство з літературою. Через який час він довідався, що всі освічені люди багато читають і багато говорять про книжки, з яких, на його думку, не могло бути ніякої користі і ніякої втіхи. То вже й він рішив теж читати, бо користь йому з тих нецікавих книжок могла бути: читання наблизить його і порівняє з панами. Він узявся читати все, що йому траплялося: погане і добре, дурне й розумне, і все йому було однакове, і однакова користь була з усього.

Колись до вчителя зайшов один в родичів і заговорив до Павла українською мовою. Павло аж почервонів з образи, бо подумав, ніби того той пан так заговорив, що вважає його за простого мужика. Він одказав по-російському і пішов геть. Але потім, почувши, що пан і взагалі говорить так, порішив, що то якийсь неосвічений, не справжній пан, і більше не звертав на його уваги.

Через кілька днів той приніс якусь книжку і дав Павлові. Павло подивився і почервонів.

— Ви читали "Кобзаря"? — спитав пан.

— Ні, — гостро відказав Павло і положив книжку на стіл.

Але пан не вгамовувався. Він почав розповідати про Шевченка, декламувати його вірші. Та Павло слухав його дуже вороже, бо думав, що то він через те все так каже, що зна його походження і хоче йому порадити не пнутись між пани.

Бачачи його байдужість, пан хотів розворушити і сказав, що то ж рідна мова його батьків та дідів. Краще б він того і не нагадував, бо тим тільки ствердив думку Павлову, що він не вважає його рівнею і хоче посадити на давнє місце. Про походження і про батьків йому згадка була зовсім не мила.

Павло ухилився від розмови, і вже ніколи тому панові не впадалося говорити з ним.

Вже до іспитів було недалеко, аж тут учитель занедужав і з сестрою виїхав за кордон. За клопотами та турботами вони зовсім забули про Павла. Тільки вже виїжджаючи, учитель згадав та попрохав одного з товаришів довести того до іспитів; де і як він буде жити, ніхто не подумав, а квартиру зачинили і ключ віддали родичам.

Павлові три місяці треба було якось прожити у місті або, залишивши думку про іспити, вернутися додому. Звичайно, він не міг вернутися. Йому доводилось у холодну дощову весну часом дні й ночі пробувати на вулиці, бо нічим було заплатити за куток. Він ніколи не обідав і живився тільки хлібом. Але й на це треба було заробляти. Він наймався рубати дрова, замітати двори і на всяку іншу чорну роботу, а весь вільний час сидів де на бульварі з книжкою і вчився. Бачили його знайомі, з якими він зустрічався в учителя, бачив його, звичайно, і той, що мав довести його до іспитів, але якось нікому не спало на думку спитати, де і як він живе. Він кілька разів натякнув, що він без грошей, але його не зрозуміли. Він подумав, що вони навмисне вдають, нібито не розуміють, і вже нічого не казав, боячись їх прогнівити.

Нарешті досяг свого: видержав іспити і тим здобув право учителювати. У той час вернулася пані і хотіла поклопотатися, щоб йому дали посаду ближче до його села. Але він попрохав, щоб, навпаки, посада була десь далі. Як виїхав він з дому, то ні разу не писав своїм і від їх не мав ніяких звісток. Про вчительку він теж ніколи не згадував; він нікого не любив, і люди для нього мали таку вартість, яка йому була з їх користь.

Учителем він зробився таким, яким був учнем — дуже уважним та працьовитим. Як сам здебільшого вчив напам'ять, не завсіди розуміючи вивчене, та й не цікавився розуміти, того самого вимагав і від своїх школярів. Був дуже неласкавий і любив чіплятися, щоб почути смак нової влади: не він боїться, а його бояться, не він слуха, а його слухають.

Але згодом він зазнав пекучого розчарування, бо побачив, що хоч піднявся над селянством, та не до самого панства. Пани-поміщики виразно виявляли свою недбалість до його, служача інтелігенція теж не дуже водилася з ним, бо був він і не симпатичний, і не розвинений.

З ним хто й зна про віщо треба було розмовляти, бо він нічим не цікавивсь, окрім

того, що безпосередньо торкалося його посади. Трудно було сказати, що це був молодий парубок, так якось з його все життя висмокталось.

Тільки він не розумів, через віщо його цураються, і все думав, ніби через те, що він селянський син.

Свою вчительську кар'єру він почав з 1904 року. Що робилося тоді в громадянстві, він не примічав, не розумів. Але 1905 рік схвилював уже й селянство. Він цього не міг не примітити. Той рух одразу здався йому ворожим, вже хоч би через те одно, що йшлося про селянство, від якого він одхрещувався і намагався одійти далі. Його дратувало, що він стільки мучився, стільки працював, щоб піднятися над простим людом, тепер же, наче на глум, щось мало потягти той люд угору, себто знову зрівняти його з ним. Можливо також було, що почнеться якесь нове життя, у якому йому знову не буде місця... Коли селяни візьмуть гору, то панство і він з ним опиняться внизу. Можливо, що темному людові не треба буде й учителів... Так думав Павло і не мав спокою. Одного дня селяни заявили йому, що збиратимуться в школі на мітинги. Він запротестував, посилався на начальство, але вони були такі певні свого права, що він не зважився далі сперечатися. Коли вони збиралися, він куди-небудь їхав, а як нікуди було, то зачинявся в своїй хаті і сидів, наче в облозі ворожій, турботно прислухаючись до гомону. Коли ж йому неминусь траплялося слухати їхні розмови, то це йому було страшно неприємно.

Тим часом селяни, знаючи, відкіль він вийшов, думали, що він повинен всією душею спочувати їм, і вважали його за свого брата, тільки вченого. Павло поки що ні від чого не відрікався, але уперто ухилявся та мовчав. Не знав іще, хто візьме гору. Проте все-таки йому вірили і ні з чим не крилися від його.

Незабаром почалися арешти. У Павла аж душа завмерла. Він десятою дорогою обминав тих, що були непевні; а зустрівшись з ними, починав уважно сякати носа або щось пильно розглядати в напротилежному від їх напрямі. Боявся, щоб хто не побачив, що він знайомий з ними.

Цілі ночі він не спав, пригадуючи, чи не сказав коли чого непевного. Тоді йому вчувалися ті слова, що колись казав, аби догодити тим, кого тоді вважав майбутньою силою. Власне незначні були ті слова; але ще й тоді він казав їх та й оглядався, а вже тепер вони йому здавались просто страшними. В грудях кололо, а всьому тілові робилося млосьно від тих пригадувань.

На селі став гуртуватися інший елемент: багаті козаки, дяк, монопольщик тощо; вони стали єднати людей до себе, обіцяючи блискуче майбутнє; звернулися і до Павла, бо бачили, що він не горнеться до другого стану. Він дуже охоче пристав до їх, бо був певний, що тоді його не займуть і що тепер зверху буде цей гурток.

Коли дізнався про його завдання, то добре взявся до діла і спочатку робив його по правді, себто доносив тільки на тих, про кого справді думав, що вони мають неблагонадійні думки. Тут він зазнав утіхи, бо це йому давало велику владу над людьми.

Свої нові обов'язки він виконував так пильно, як колись учився, а потім учив. Він

відшукував свідків, здобував факти, а коли можна, то й документи; трохи змінити, трохи затемнити, на його думку, не було кривдою, раз він був певний, що тих людей треба було забрати. Це робилося для того, щоб начальство на власні очі пересвідчилося, які то люди.

Йому вподобалась місцева фершалка, молода та гарна панночка, дочка багатенького батька. Раніше він і не подумав би, що міг би її сватати, але тепер став уважати себе такою персоною, що без ніяких передмов пропонував їй повінчатися з ним. Звичайно, мав гарбуза.

Ображений, він доніс на неї, хоч і знав, що вона нікуди не встрявала. З поганого настрою запроторив ще кілька зовсім безвинних людей. Та таки ж і треба було доносити, хоч би й на безвинних, бо коли б скінчилася така його діяльність, то скінчилося б утішне почування своєї влади і зменшилося б його значення перед людьми.

Він стільки доносив, що пани навколо полякалися, думаючи, що революційні думки захопили безліч народу. Зате вони були вдячні Павлові, що він рятує їх, і стали запрошувати його до себе та пригощати, наче хорта, що боронить двір від звіра.

— Ви нас вирятували від анархії, — казали вони йому, почувавши в душі огиду і презирство і ще більше гніваючись на тих, через яких доводиться запобігати ласки в цієї людини.

Павлові його діяльність, звичайно, наробила лютих ворогів. Він боявся ходити навіть удень, увечері ж ніколи не виходив, носив у кишені револьвер і, тільки починало вечоріти, затуляв зсередини вікна.

Він прохав панів знайти йому де-небудь інде посаду, тільки вже, звичайно, не вчительську, а якусь кращу, бо тепер учителювання здавалося мізерією. Іноді він розмірювався, що от з посади на посаду, з посади на посаду і — аж у губернатори... Адже в Америці так було — він колись таке в учителя читав.

Але ніхто йому не поспішався знайти посаду, бо його вважали потрібним тут, яко сторожа.

Це починало його дратувати. Школу він зовсім занедбав, бо вважав, що ніхто не сміє вимагати від його, щоб він учителював. Часто його не було дома, бо він їздив у місто "по справах" або до панів у гості. Коли мав час, одбував науку в школі, де діти нічого не навчалися, а за те добре були биті. Найгірше діставалося їм за "мужичу" мову, якої він нібито й не розумів.

Поволі все стало стихати, одбивати назад. Все, що міг Павло зробити, — зробив. Доводилося доносити вже на зовсім безвинних, і на його доноси вже не звертали уваги, бо через їх був тільки даремний клопіт. Панський переляк уже минув, їх ні від чого було рятувати, і їм неприємно було згадувати той час, коли всього було страшно і коли доводилось шанувати таких, як Павла, котрий уже так розібрався, що ніяк було його приймати разом з іншими гостями. Пани почали відтручати його від себе. Від начальства влетіло за занедбану школу.

Він перейшов учителювати у другий повіт. Там став обминати всіх людей і боятись,

щоб хто не дізнався про його "громадську діяльність", через котру всі відцуралися від його, навіть ті, для яких він працював.

Похмурий, мовчазний, поглядаючи навколо лихими очима, він з'являвся поміж люди тільки тоді, коли сього неминуче було треба. Він уникав людей, а вони його. Тільки бідним школярам доводилося мати з ним діло. Він знову пильно взявся до роботи, і його учні найкраще за всіх уміли проказати те, що їм бувало загадувано вивчити, і нічії не говорили такою крученою мовою, як його, і нічії так мало не розуміли змісту вивченого. І не любили школярі школи.

— У тій школі наче в льоху, — казали вони, і не раз їм здавалося, що тим вона така, що вчитель такий.

Джерело: Кибальчич Н. К. Спогади kota Сивка: Казки та оповідання.— К.: Веселка, 1993.